

Εισήγηση 03.11 Συνεργασία

Ο Μαρξ μετά την παρουσίαση της έννοιας της σχετικής υπεραξίας στο 10^ο κεφάλαιο περνάει στην παρουσίαση της συνεργασίας (κεφ. 11), της βιοτεχνίας όπου υπάρχει καταμερισμός εργασίας (κεφ. 12) και της βιομηχανίας (κεφ.13), δηλαδή των μορφών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας που προσιδιάζουν στην άντληση σχετικής υπεραξίας. Όπως μας πληροφορεί σε κατοπινό κεφάλαιο, η ιστορική τροχιά που διανύεται είναι μια

«διαδικασία χωρισμού [που] ξεκινά στην απλή συνεργασία, όπου ο κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μεμονωμένους εργάτες την ενότητα και τη βούληση του κοινωνικού εργασιακού σώματος. Αναπτύσσεται στη βιοτεχνία, η οποία ακρωτηριάζει τον εργάτη σε μερικό εργάτη. Ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία, η οποία διαχωρίζει την επιστήμη ως αυτοτελή παραγωγική δύναμη από την εργασία και την εξαναγκάζει να υπαχθεί στην υπηρεσία του κεφαλαίου.» [331.1]¹

Συνεπώς υπάρχει κάτι σαν ιστορική τροχιά του κεφαλαίου, της αξίας που αυτοαξιοποιείται, κατά την οποία το κεφάλαιο τείνει να αναπλάθει την εργασιακή διαδικασία και τον ιστορικό-υλικό κόσμο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσή του, στήνοντας και ξεστώνοντας τεχνικά συστήματα και μορφές οργάνωσης της εργασίας (και όχι μόνο της εργασίας) που ανταποκρίνονται στις μορφές κίνησής του και ξεδιπλώνουν το σύστημα διαχωρισμών που εγκλωβίζει τα άτομα υπό τις μορφές του. Ταυτόχρονα, διαχωρίζονται όλο και περισσότερες όψεις των κοινωνικών ατόμων από αυτά και μετατρέπονται σε ιδιότητες, σε όψεις και δυνάμεις του κεφαλαίου. Ζούμε σε μια κοινωνική μορφή όπου «τα άτομα κυριαρχούνται από αφαιρέσεις»². Αυτή η κυριαρχία υλοποιείται πολυεπίπεδα σε όλες τις όψεις του πολιτισμού του κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένης της τεχνικής του διάστασης. Έτσι, μιλώντας ο Μαρξ στον Β' τόμο του *Κεφαλαίου* για την βιομηχανία γράφει πως «όσοι εξετάζουν την αυτονόμηση της αξίας σαν σκέτη αφαίρεση, ξεχνούν ότι η κίνηση του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι η αφαίρεση *in actu* [εν δράσει]»³. Οι δύο κόσμοι ή οι δύο διαστάσεις του εμπορεύματος που μας παρουσίασε στην αρχή, η αξία και η χρηστική αξία, δεν φαίνονται πια να μην επικοινωνούν αναμεταξύ τους: απεναντίας, η χρηστική αξία παύει να λειτουργεί ως ουδέτερος φορέας που μένει ανεπηρέαστος από την κοινωνική μορφή, αλλά τείνει να διαπερνάται από αυτή ή καλύτερα, από τον «ανταγωνιστικό χαρακτήρα της διαδικασίας»[304.1] και να παίζει ρόλο ενεργό ρόλο στη δυναμική του κεφαλαίου.

Η πρώτη μορφή οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας που εξετάζεται είναι η *συνεργασία*. Όπως θα φανεί και στο τέλος της ενότητας, το κείμενο διατηρεί μια ηθελημένη πολυσημία για τον όρο «συνεργασία».

¹ Με *έντονα* και μέσα σε αγκύλες θα δίδεται ο αριθμός σελίδας και ο αρ. παραγράφου από το *Κεφάλαιο*, εκδόσεις ΚΨΜ. [XXX.Y]. Έτσι, [301.1] παραπέμπει στην 1^η παράγραφο που συνεχίζει από την προηγούμενη σελίδα: «Από την άλλη πλευρά...» της σελίδας 301.

² Grundrisse, Α' Τόμος, σελ. 115.

³ Β' Τόμος, σ. 103, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

Μοιάζει να είναι

- 1) ένα ιδιαίτερο εναρκτήριο στάδιο της άντλησης σχετικής υπεραξίας,
- 2) η βασική μορφή οργάνωσης της εργασίας σε μεγάλη κλίμακα υπό το κεφάλαιο όπου πάνω της ερείδονται οι πιο αναπτυγμένες μορφές της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας

και

- 3) μορφή σύμπραξης που απαντάται σε όλων των ειδών τους κοινωνικούς σχηματισμούς από τις απαρχές της ανθρωπότητας και παίρνει διάφορες μορφές και χαρακτηριστικά κατά τις εκάστοτε κοινωνικές σχέσεις. Οπότε η «συνεργασία» υπό το κεφάλαιο μοιάζει σαν ειδική υποπερίπτωση της συνεργασίας γενικά. [306.1—307.1]

Όταν ο Μαρξ πρωτοεξέτασε την εργασιακή διαδικασία [κεφ. 5.1], το έκανε «ανεξάρτητα από κάθε κοινωνική μορφή» [153.1]. Σε εκείνο το επίπεδο αφαίρεσης, «η εργασία είναι ένσκηνη δραστηριότητα για τη δημιουργία χρηστικών αξιών, ιδιοποίηση του Φυσικού για τις ανθρώπινες ανάγκες, γενικός όρος του μεταβολισμού μεταξύ ανθρώπου και φύσης», διαμεσολάβηση ανάμεσα στο ανθρώπινο και το μη ανθρώπινο· οπότε **δεν** ήταν αναγκαίο για τις ανάγκες ανάπτυξης του επιχειρήματος «να παραστήσουμε τον εργάτη στη σχέση του με τους άλλους εργάτες» [159.5].

Στη σημερινή ενότητα ο Μαρξ αρχίζει να εξετάζει ακριβώς τη σχέση ή τα συστήματα σχέσεων των εργατών «αναμεταξύ τους». Και δεν το κάνει βάζοντας σε παρένθεση την κοινωνική μορφή, αλλά μέσα από τη εξέταση ακριβώς των μορφών που παίρνει η εργασιακή διαδικασία υπό το κεφάλαιο.

[294.1-294.2] Σύμφωνα με το επιχείρημα, εννοιολογική και ιστορική αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η απασχόληση πολλών εργατών υπό το πρόσταγμα του ίδιου κεφαλαιοκράτη.⁴ Αυτή η αλλαγή κλίμακας επιτρέπει (και ταυτόχρονα εξαναγκάζει!) τον καπιταλιστή να πάψει να εργάζεται ο ίδιος άμεσα και να αναλάβει τα προσήκοντα καθήκοντα της διεύθυνσης και του γενικού προστήγματος.⁵

Έχουμε σε πρώτο επίπεδο απλώς μια ποσοτική διαφορά. Με την απασχόληση μεγαλύτερου αριθμού εργατών, ποσοστό υπεραξίας ($\frac{v}{\mu}$) και βαθμός εκμετάλλευσης ($\frac{\epsilon'}{\epsilon}$) μένουν ως έχουν.

⁴ Στη σ. 178 και στις σελίδες 142-145 (κεφ. 4) μας αναφέρει διαφορετικού τύπου προϋποθέσεις.

⁵ Θεματική που αναπτύσσεται και στα προηγούμενα, για παράδειγμα στο κεφάλαιο *Ποσοστό και μάζα της υπεραξίας*, σ. 278.

Πράγματι, είδαμε [274] πως

$Y = v \times n$, όπου:

Y Μάζα της υπεραξίας

v υπεραξία ανά μεμονωμένο εργάτη

n συνολικός αριθμός απασχολούμενων εργατών

μ μεταβλητό κεφάλαιο

ϵ' υπερεργασία

ϵ αναγκαία εργασία

οπότε η μάζα της υπεραξίας αυξάνεται καταρχήν γραμμικά ευθέως ανάλογα με την αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών.

Όμως αυτή η «απλώς ποσοτική» μεταβολή έχει ως αποτέλεσμα μια σειρά από τροποποιήσεις.

- α.** τάση προς απαλοιφή ατομικών διαφορών, τάση προς υλοποίηση κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας εντός της ίδιας επιχείρησης.

[294.3 – 296.1] Με την απασχόληση πολλών εργατών στον ίδιο καπιταλιστή, τείνουν να απαλείφονται οι ατομικές διαφορές των εργατών και να επιτελείται από το συνολικά απασχολούμενο εργατικό δυναμικό η «κοινωνική μέση εργασία». Ενώ στην παραγωγή περιορισμένης κλίμακας, οι διαφορές αντισταθμίζονταν εκτός του θύλακα της επιχείρησης, με την αύξηση στον αριθμό των απασχολούμενων εργατών τείνει «ο νόμος της αξιοποίησης» να πραγματώνεται για τον εκάστοτε καπιταλιστή εντός της επιχείρησης, καθώς οι ατομικές διαφορές στις δεξιότητες αντισταθμίζονται μέσα σε μία παραγωγική διαδικασία.

Παρατήρηση: εδώ προκύπτουν εννοιολογικά ερωτήματα γύρω από τη σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες και την ιστορική πραγματικότητα. Πάντως ο Μαρξ είναι σαν να λέει ότι οι κατηγορίες, εδώ η κατηγορία του «κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας», τείνουν να ενσαρκώνονται μέσα στη δυναμική της ιστορικής πραγματικότητας.

- β.** «οικονομίες κλίμακος» λόγω της κοινής χρήσης των μέσων παραγωγής [296.2]

Χωρίς να αλλάξει τίποτα στον τρόπο εργασίας, συνεχίζει ο Μαρξ, μέσω της χρησιμοποίησης μεγαλύτερου αριθμού εργατών προκύπτει μια «επανάσταση στους αντικειμενικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας».

Πολύ απλά, αντίθετα με το συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο μ και την μάζα της υπεραξίας Y που αυξάνονται αναλογικά όσο αυξάνει το n , το συνολικό σταθερό κεφάλαιο σ δεν αυξάνεται ευθέως ανάλογα με την αύξηση του αριθμού των εργατών n .

[αν αυξηθεί επί 10 ο αριθμός των εργατών ν, δεν χρειάζονται να αυξηθούν επί 10 όλα τα μέσα παραγωγής που συναπαρτίζουν το σταθερό κεφάλαιο σ]

Αυτή η εξοικονόμηση γίνεται με διάφορους τρόπους ανάλογα με τον ρόλο που έχει το εκάστοτε μέσο παραγωγής στην παραγωγική διαδικασία. [297.1] Ο Μαρξ αναφέρει ότι κάποια μέσα παραγωγής αποκτούν αυτή τη λειτουργία ακόμη κι αν οι εργάτες απλώς συστεγάζονται.⁶

Από εδώ προκύπτουν δύο αποτελέσματα: το σταθερό κεφάλαιο μειώνεται ως συστατικό μέρος της αξίας που περνά στο τελικό εμπόρευμα, άρα φτηναίνει το τελικό εμπόρευμα και (στο βαθμό που συμμετέχει στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης) άρα τείνει να μειώνεται και η αξία της εργασιακής δύναμης, κατά τα γνωστά από το κεφ. 10. Το δεύτερο, η μεταβολή στη σχέση της υπεραξίας ως προς το προκαταβεβλημένο συνολικό κεφάλαιο, αναλύεται διεξοδικά στον Γ' Τόμο, στο 5^ο κεφάλαιο *Οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου*.

Παρατήρηση: στην παρ. [297.2] ο Μαρξ προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα μεθοδολογική παρατήρηση. Το ίδιο το προς ανάλυση αντικείμενο, οι κοινωνίες που κυριαρχούνται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είναι κατατετμημένο, κατακερματισμένο. Η κριτική, στο βαθμό που θέλει να το ανασυγκροτήσει, πρέπει να ακολουθήσει αυτόν τον κατακερματισμό, να χαθεί μέσα του.

[297.3] Εν συνεχεία ο Μαρξ δίνει έναν πρώτο ορισμό της συνεργασίας:
→ συνεργασία είναι η μορφή της εργασίας κατά την οποία πολλοί άνθρωποι εργάζονται σχεδιασμένα, παράλληλα και σε μεταξύ τους συνδυασμό στην ίδια παραγωγική διαδικασία ή σε συναφείς.

γ. [297.4–298.1] «δυναμοδύναμη».

Η συνδυασμένη εργασία που προκύπτει από την συνεργασία δεν είναι καθόλου απλά το άθροισμα των ατομικών εργασιών, αλλά μια *νέα παραγωγική δύναμη* που δεν υπήρχε έστω εν μέρει στις ατομικές εργασίες. Έχουμε πάλι το γνωστό θέμα του Μαρξ περί «ολισμού», της ιδέας δηλαδή ότι ένα όλον παρουσιάζει συνεργιστικές ιδιότητες (εδώ: δυνατότητες) που δεν ενυπάρχουν στα μέρη που το συναπαρτίζουν.

Παρατήρηση: συναντήσαμε αναδυόμενες αθέλητες επιπτώσεις ήδη στο κεφάλαιο ως αξία-που-αυτοαξιοποιείται, όπου υψώνεται σε αυτόματο υποκείμενο το οποίο δρα πίσω από τις πλάτες των δρώντων προσώπων.

δ. άμιλλα, συναγωνισμός, αφύπνιση δυνατοτήτων

[298.2] Ένα επιπλέον αποτέλεσμα της συνεργασίας είναι ότι ξυπνά στους εργάτες το πνεύμα της άμιλλας και του συναγωνισμού, με αποτέλεσμα να ανεβαίνει η συνολική αποδοτικότητα. Ο Μαρξ κατά περίεργο τρόπο

⁶ Ένα απλό παράδειγμα: ένας εργασιακός χώρος διπλάσιων τετραγωνικών μέτρων ενδέχεται να μην έχει και το διπλάσιο νοίκι από τον αρχικό, και αυτή η εξοικονόμηση σε σταθερό κεφάλαιο δεν εξαρτάται από το αν οι εργάτες συνεργάζονται ή απλά εργάζονται κατά μόνας για τον καπιταλιστή κάτω από την ίδια στέγη.

παραπέμπει στον αριστοτελικό ορισμό ότι ο άνθρωπος είναι φύσει πολιτικό ζώο⁷.

[299.2] Μέσα από τη συνεργασία προκύπτουν κι άλλα πλεονεκτήματα που είναι αδύνατα έξω από αυτήν:

ε. *γρηγορότερη επεξεργασία εργασιακών αντικειμένων*

[299.2] τα εργασιακά αντικείμενα διατρέχουν περνούν πιο γρήγορα την παραγωγική εργασία (αλυσίδα χειρών vs. κάθε εργάτης χωριστά που μεταφέρει ένα τούβλο)

στ. *γρηγορότερη περάτωση προϊόντος με ταυτόχρονη επεξεργασία από τους συνεργαζόμενους εργάτες*

[299.2] οι εργάτες επιτελώντας την ίδια ή παρόμοια εργασία στο ίδιο αντικείμενο μπορούν να περατώσουν πιο γρήγορα τις απαιτούμενες εργασίες

Παρατήρηση: στο τέλος της παραγράφου [299.2] ο Μαρξ αναφέρεται ξανά στον «συνολικό εργάτη»⁸. Εδώ ο Μαρξ τον κάνει να μοιάζει με ένα *τέρας* (η ίδια η λέξη *Ungeheuer* [τέρας] χρησιμοποιείται στα χειρόγραφα του 1861-1863, MEW43, σ. 251) με πολλά χέρια, που έχει μάτια παντού, και είναι τρόπον τινά «πανταχού παρών»: ένας εκατόγχειρας. Ξέρει πώς δουλεύουν τα πράγματα και δεν είναι απών από καμία λειτουργία. Αυτή η εμπειρία είναι η υλική βάση του «χωρίς εσένα γρανάζι δεν γυρνά...» Το ζήτημα είναι ότι ο συνολικός εργάτης είναι δομικά κατακερματισμένος· «συνολικοποιείται» μόνο *από* το κεφάλαιο και *για* το κεφάλαιο. Όπως έχουμε δει, τον ίδιο όρο, *Ungeheuer*, *τέρας*, χρησιμοποιεί ο Μαρξ και για το κεφάλαιο, ως αυτοαξιοποιούμενη αξία [3.169]: «έμηνυχο τέρας, το οποίο αρχίζει και 'εργάζεται' σαν να 'χε μες στα σπλάχνα του έρωτα.» Τέρας ενάντια σε τέρας; *Τερατομαχία*.

ζ. *κατανομή επιμέρους εργασιών σε εργάτες που συνεργάζονται*

[299.3] σε περίπτωση που η συνολική εργασιακή διαδικασία είναι πιο περίπλοκη, μέσω της συνδυασμένης εργασίας μπορούν να κατανεμηθούν οι διάφορες επιμέρους εργασίες ώστε να γίνεται ταυτόχρονα η διεκπεραίωσή τους, και πάλι συντομεύοντας τον συνολικό χρόνο που απαιτείται για την περάτωση της διαδικασίας.

⁷ Πολιτικά 1253a. Η ερμηνεία που γίνεται στο «*ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον*» από τον Μαρξ είναι η κλασική, σύμφωνα με την οποία η αριστοτελική θέση θέλει να πει πως ο άνθρωπος ζει από τη φύση του σε κοινότητα, κοινωνία. Από την άλλη, για ποιον λόγο αυτό να γεννά την άμιλλα και όχι για παράδειγμα την από κοινού συγκράτηση του ρυθμού δουλειάς ή τη λούφα; Μου φαίνεται σωστότερο ότι η συνεργασία ενεργοποιεί/επιτείνει δυναμικές ομάδων, και το τι γίνεται από εκεί και πέρα έχει να κάνει με την εκάστοτε συνομάδωση και ευρύτερο επίπεδο της έντασης του ταξικού ανταγωνισμού.

⁸ Για δεύτερη φορά. Η πρώτη φορά είναι στη σ. 206: «Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία. Και έτσι, στην ιστορία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας εμφανίζεται ως αγώνας για τα όρια της εργάσιμης ημέρας—έναν αγώνα μεταξύ του συνολικού κεφαλαιοκράτη, δηλαδή της τάξης των κεφαλαιοκρατών, και του **συνολικού εργάτη**, δηλαδή της εργατικής τάξης.» Ίσως να είχε ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε σε όλο το *Κεφάλαιο* την περιπέτεια του όρου και τους τρόπους με τους οποίους μεταλλάσσεται καθοδόν.

η. *μεγιστοποίηση χρήσης περιορισμένων χρονικών περιθωρίων*

[300.1] σε πολλούς κλάδους υπάρχουν περιορισμένα χρονικά παράθυρα λόγω της ίδιας της φύσης της παραγωγικής διαδικασίας (πχ. στη γεωργία υπάρχει μια βέλτιστη χρονική περίοδος συγκομιδής— πριν τα προϊόντα είναι άγουρα, μετά τα προϊόντα «σαπίζουν στα δέντρα»).

θ. *επέκταση της σφαίρας εργασίας, χωρικός περιορισμός. συμπίκνωση*

[300.2] Η συνεργασία ως απασχόληση πολλών εργατών μαζί καθιστά εφικτές εργασίες μεγαλύτερης κλίμακας: «επέκταση της σφαίρας της εργασίας». Ταυτόχρονα το πεδίο παραγωγής περιορίζεται χωρικά σε σχέση με την κλίμακα παραγωγής. Άρα, συνολικά, μέσω της συνεργασίας «συμπυκνώνεται» ο χώρος παραγωγής και διευρύνεται η κλίμακα εφαρμογής της εργασίας, μέσω των παρακάτω:

- Συσφαίρωση [Koglomeration] εργατών
- Σύμπτυξη διαφορετικών εργασιακών διαδικασιών
- Συγκέντρωση μέσων παραγωγής

[301.2] Με όλους τους παραπάνω τρόπους, σε σχέση με ένα «ισομεγέθες άθροισμα μεμονωμένων ατομικών εργασιών», η συνδυασμένη εργασία (συνεργασία) ίσης συνολικής αξίας παράγει μεγαλύτερες μάζες χρηστικών αξιών στη μονάδα του χρόνου και συνεπώς αυξάνει την παραγωγικότητα· η ειδική παραγωγική δύναμη της συνδυασμένης εργασίμης ημέρας είναι «κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας ή παραγωγική δύναμη της κοινωνικής εργασίας» που πηγάζει ειδικά από τη συνεργασία. Και συνεχίζει ο Μαρξ, «στη σχεδιασμένη σύμπραξη με άλλους, ο εργάτης αποβάλλει τους ατομικούς φραγμούς και αναπτύσσει τις ικανότητες του γένους του [Gattungsvermögen].»

Παρατήρηση: υπάρχει η ερμηνεία (πχ. Ποστόν, Ng, αλλά και Χάρβεϊ) ότι ο Μαρξ κάνοντας αναφορά στις «ικανότητες του γένους» επιστρέφει στις έρευνες των χρόνων της νεότητας κατά τα έτη 1843-1844, όπου κεντρικό ρόλο στη σκέψη του έπαιζε η έννοια της αλλοτρίωσης και του Gattungswesen. Ο τελευταίος όρος [species-being] έχει μεταφραστεί ως «ον γένους», «γενολογικό ον» ή «ειδολογικό ον». Γένος ή είδος εδώ είναι το ανθρώπινο είδος. Στο σχήμα του Μαρξ του 1844, η αλλοτρίωση έχει τέσσερεις άξονες: ο εργάτης είναι αλλοτριωμένος από το προϊόν της εργασίας του (ανήκει σε άλλον και υψώνεται ως ξένη δύναμη εναντίον του), είναι αλλοτριωμένος από την εργασία ως διαδικασία, είναι αλλοτριωμένος από το ανθρώπινο είδος, το «ον γένους» (για παράδειγμα, η «ανθρωπινότητά» του υποβιβάζεται σε μέσο για την επίτευξη αλλότριων σκοπών, οι ανθρώπινες αισθήσεις του ξεπέφτουν στο αίσθημα της κατοχής ή μη κατοχής αντικειμένων) και, τέλος, είναι αλλοτριωμένος από τους άλλους ανθρώπους. Η κλασική κριτική που γίνεται σε αυτό το σχήμα συνίσταται στο ότι ο πρώτος Μαρξ στήνει μια κριτική ανθρωπολογία ή μια ανθρωπολογική οντολογία και κρίνει τον καπιταλισμό υπό το πρίσμα ενός δέοντος (πώς-είναι-στ' αλήθεια-η-ανθρώπινη-κοινωνία→πώς-πρέπει-να-είναι-η-ανθρώπινη-κοινωνία).

Οπότε ο Μαρξ εδώ επιστρέφει σε κάτι, χωρίς όμως να το επαναλαμβάνει. Μπορούμε να κάνουμε το σχήμα: το κεφάλαιο διαχωρίζει τα άτομα από τις «ικανότητες του γένους» που αυτό το ίδιο

δημιουργεί και αναπτύσσει, συνεπώς το πρόταγμα δεν είναι μια επιστροφή σε μια «ορθή» κατάσταση, αλλά η ιδιοποίηση και μετάλλαξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων που παρήχθησαν ιστορικά και των ξεπέραςμα των διαχωρισμών.

Πέραν τούτου: το σχήμα που βάζει ο Μαρξ έχει δύο στοιχεία: ένα ατομικό και ένα γενικό. Όμως το «γενικό» δεν είναι οι ανθρώπινες ικανότητες του γένους αλλά ο κόσμος του κεφαλαίου που ποζάρει ως ανθρωπότητα. Όπως όλοι οι ταξικοί σχηματισμοί, και το κεφάλαιο παρουσιάζει τον εαυτό του ως μια γενική, ανιστορική συνθήκη, ως «ανθρωπότητα». Συνεπώς, αυτό που έχουν να περιμένουν οι ατομικοί εργάτες με την αποβολή των «ατομικών φραγμών», των αντιστάσεων, δεν είναι η πρόσβαση σε μια συνθήκη απρόσκοπτης ανάπτυξης των ανθρώπινων ικανοτήτων, αλλά η βίαιη υπαγωγή τους στο κύκλωμα του κεφαλαίου και η διαμόρφωσή τους ως αξιοποιήσιμη εργασιακή δύναμη. Από αυτή τη σκοπιά, βγάζει νόημα η αντίσταση στην «αποβολή των ατομικών φραγμών».⁹

[301.3- 302.2] Η συνεργασία γενικά προϋποθέτει τη χωρική συνύπαρξη ενός αριθμού εργατών.¹⁰ Η συνεργασία *μισθωτών* εργατών υπό το κεφάλαιο έχει ως προϋπόθεση την ταυτόχρονη αγορά των εργασιακών δυνάμεων από τον καπιταλιστή, και άρα ένα μίνιμουμ μέγεθος διαθέσιμου κεφαλαίου σε χρηματική μορφή. Το ίδιο ισχύει και με το σταθερό κεφάλαιο, το οποίο αυξάνεται μαζί με την ταυτόχρονη χρήση μεγάλων ποσοτήτων εργασιακής δύναμης¹¹. Συνεπώς υλικός όρος για τη συνεργασία υπό το κεφάλαιο είναι η αυξημένη συγκέντρωση κεφαλαίου στα χέρια μεμονωμένων καπιταλιστών. Το εύρος της συνεργασίας εξαρτάται από το εύρος της συγκέντρωσης.

Παρατήρηση: άρα, όρος για τη συνεργασία γενικά είναι η συγκρότηση μιας συσχέτισης, ενός συντονισμού ανάμεσα στους συνεργαζόμενους στη βάση ενός σχεδίου. Υπό το κεφάλαιο, η συνθήκη αυτή ικανοποιείται και δεν ικανοποιείται: η συσχέτιση συγκροτείται, όμως συγκροτείται από το κεφάλαιο και οι φορείς της εργασιακής δύναμης τοποθετούνται σε αυτήν έχοντας εκποιήσει τον έλεγχο της εργασιακής τους δύναμης στον καπιταλιστή-διευθυντή και χωρίς να έχουν τη συνεργασία τους υπό τον έλεγχό τους· όπως λέει ο Μαρξ, *της ανήκουν χωρίς να τους ανήκει*.

[302.3] Ένα ελάχιστο μέγεθος κεφαλαίου και άρα ένας ελάχιστος αριθμός απασχολούμενων εργατών ήταν προϋπόθεση ώστε να αποδεσμευτεί ο καπιταλιστής από την παραγωγική διαδικασία. Τώρα αυτό το μέγεθος, ως ουδός, threshold, λειτουργεί ως υλικός όρος για να ξεκινήσουν οι

⁹ Τα αποσπάσματα των *Grundrisse* και της *Γερμανικής Ιδεολογίας* που παρατίθεται στο παράρτημα συζητούν αυτό το σχήμα ανάπτυξης του πλούτου εις βάρος των ατόμων και ιδιοποίησης/δυναμικής άρσης των διαχωρισμών.

¹⁰ Στο χειρόγραφο του 1861-1863 (2^η γραφή του *Κεφαλαίου*), ο Μαρξ γράφει χαλαρώνει αυτήν την προϋπόθεση: «Δεν είναι απόλυτα απαραίτητο να λαμβάνει χώρα μια συνάθροιση στον ίδιο χώρο. Όταν δέκα αστρονόμοι κάνουν παρατηρήσεις του ίδιου φαινομένου από αστεροσκοπεία που βρίσκονται σε διαφορετικές χώρες, δεν έχουμε *καταμερισμό εργασίας*, αλλά επιτέλεση της ίδιας εργασίας σε διαφορετικές τοποθεσίες, και άρα, μια μορφή συνεργασίας». Marx Engels Werke τ. 43, εκδόσεις Dietz, σ. 250.

¹¹ Άλλα όπως είδαμε όχι στον ίδιο βαθμό με το αν είχαμε ισάριθμους μεμονωμένους καπιταλιστές (οικονομίες κλίμακας).

διαδικασίες συνδυασμού των μεμονωμένων παραγωγικών διαδικασιών σε μια ενιαία παραγωγική διαδικασία.

[302.4] Το πρόσταγμα του κεφαλαίου επί της εργασίας προκύπτει ως αναγκαιότητα για την επιτέλεση της εργασιακής διαδικασίας. Ο αποδεδειγμένος καπιταλιστής μπορεί απρόσκοπτα να προστάζει και να δίνει εντολές, να οργανώνει, να ορίζει τα *τι* τα *πώς* και τα *γιατί* (γιατί να κάνουμε έτσι αυτό; «Επειδή το λέω εγώ»).

Δεσποτική διεύθυνση της συνεργασίας υπό το κεφάλαιο

[302.5-303.1] Ο Μαρξ κάνει το επιχείρημα ότι κάθε εργασία που εκτελείται από κοινού σε μεγάλη κλίμακα έχει ανάγκη από διεύθυνση [Direktion, Leitung μετά] ώστε να εναρμονίζονται, συντονίζονται οι επιμέρους δραστηριότητες που την συναπαρτίζουν, και δίνει το παράδειγμα της ορχήστρας και του μαέστρου.¹² Ως λειτουργία του κεφαλαίου η διεύθυνση της συνδυασμένης εργασίας έχει **όμως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά** που πηγάζουν από τον ανταγωνιστικό [304.1] χαρακτήρα της καπιταλιστικής σχέσης.

[303.2] Αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά φωτίζονται αν σκεφτούμε το «παρωθητικό κίνητρο» που ωθεί τον καπιταλιστή να λειτουργεί ως καπιταλιστής: είναι η μέγιστη δυνατή παραγωγή υπεραξίας και άρα η μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης. Οι παραγωγή χρηστικών αξιών είναι σχεδόν ένα αναγκαίο κακό: «οι χρηστικές αξίες παράγονται εδώ εν γένει μόνον εφόσον και στον βαθμό που είναι υλικό υπόστρωμα, φορείς της ανταλλακτικής αξίας.» Ο καπιταλιστής «δεν θέλει να παράγει μόνο χρηστική αξία αλλά εμπόρευμα, όχι μόνο χρηστική αξία αλλά αξία, και όχι μόνο αξία αλλά υπεραξία.» [161.2, *Η διαδικασία αξιοποίησης*] Στο κυνήγι της μεγιστοποίησης της άντλησης υπεραξίας ο καπιταλιστής συγκεντρώνει πολλούς εργάτες και τους βάζει να συνεργάζονται. [303.2] Όμως έτσι αναδύονται πάλι αθέλητα αποτελέσματα: όσο αυξάνει η μάζα των συνεργαζόμενων εργατών, **αυξάνει και η δύναμη αντίστασής τους**, και άρα και η ανάγκη να ασκηθεί πίεση εκ μέρους του κεφαλαίου για να υπερνικηθεί αυτή η αντίσταση. Συνεπώς, υπό το κεφάλαιο η λειτουργία της διεύθυνσης δεν αφορά στον πυρήνα της ούτε κάποιον «εναρμονισμό» γενικά, ούτε τον συντονισμό των επιμέρους δραστηριοτήτων, αλλά *την επικράτηση της βούλησης του καπιταλιστή επί της οιονεί συλλογικής βούλησης και δυνατότητας αντίστασης του συνολικού εργάτη*. Πλέον η ταξική πάλη στην ανάλυση δεν είναι μια σύγκρουση ή διαφωνία που διεξάγεται ανάμεσα σε δύο εμπορευματοκατόχους, σχεδόν εταίρους, που κάθονται σε ένα τραπέζι διαπραγμάτευσης όπως πριν [206.2], αλλά αναδύεται εντός της διαδικασίας της παραγωγής ανάμεσα στη διεύθυνση και τον «συνολικό εργάτη», τους εργάτες που συμπράττουν υπό το κεφάλαιο (και άρα ενδέχεται να συμπράξουν και εναντίον του).¹³

¹² Να αναφέρω εδώ ότι στα πρώτα χρόνια της Ρωσικής Επανάστασης έγιναν προσπάθειες για ορχήστρες χωρίς διεύθυνση μαέστρου. Η γνωστότερη και πιο επιτυχημένη είναι η λεγόμενη Persimfans (1922 – 1933). Η Persimfans ξαναστήθηκε το 2008. <https://en.wikipedia.org/wiki/Persimfans>
<https://www.neaprooptiki.gr/i-epanastatimeni-orchistra/>

¹³ Στην υποσημείωση 21 κάνει ο Μαρξ μια αναφορά στο συνεργατικό κίνημα της εποχής και το γεγονός ότι φαίνεται να καθιστά τον καπιταλιστή άχρηστο, αφού αναλαμβάνεται η διεύθυνση συλλογικά από τους συνεργαζόμενους εργάτες, σαρκάζοντας ή και αναιώντας αυτό που μόλις έχει γράψει για την «αναγκαιότητα ελέγχου» εκ μέρους του καπιταλιστή.

Συνεπώς η λειτουργία της καπιταλιστικής διεύθυνσης καθορίζεται από τον *αναπόφευκτο ανταγωνισμό* [Antagonismus]¹⁴ ανάμεσα στους δυο πόλους της καπιταλιστικής σχέσης, τους εκμεταλλευτές και την «ύλη προς εκμετάλλευση», και έχει ως στόχο στην ουσία της την απόπειρα εξοβελισμού του. Μέσα από το πρόσταγμα του καπιταλιστή και την επιβολή επί της εργασιακής διαδικασίας, η εργασιακή δύναμη, «το σύνολο των πνευματικών και σωματικών δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στη ζωντανή προσωπικότητα» υπάγεται στις μορφές του κεφαλαίου και μετατρέπεται σε «μεταβλητό κεφάλαιο», στη στιγμή-της-δημιουργίας-αξίας. Συνεπώς, το κεφάλαιο επιβάλλει μια ορισμένη χρήση των σωμάτων και των ανθρώπινων δυνατοτήτων και αποκλείει ένα σύμπαν άλλων χρήσεων και άλλων συσχετίσεων που μένουν ανενεργές και μοιάζουν να βρίσκονται εν υπνώσει.

Δεύτερον η «συνάφεια» των εργατών, η συνεργασία τους, συγκροτείται έξω από αυτούς, *αφού έχουν εκποιήσει τις εργασιακές τους δυνάμεις* στο κεφάλαιο· αυτή η συγκρότησή τους σε μαζική, συνδυασμένη δύναμη αντιπαράκειται και εναντιώνεται στους ίδιους τους εργάτες ιδεατά ως σχέδιο και πρακτικά ως εξουσία του καπιταλιστή. Οι στιγμές της εργασιακής διαδικασίας διαχωρίζονται αναμεταξύ τους και αντιπαρά τίθενται η μία στην άλλη. Αυτό που διέκρινε την ανθρώπινη εργασία από τη δραστηριότητα των ζώων, ο ένσκοπος χαρακτήρας και η δυνατότητα ελεύθερης σύλληψης ενός σκοπού προς υλοποίηση εκ των προτέρων, πλέον *αφαιρείται από τους άμεσους παραγωγούς*, οι οποίοι συνεπώς υποβιβάζονται από αυτή τη σκοπιά στη συνθήκη της μέλισσας, που είναι αναγκασμένη να υποτάσσεται σε μια δραστηριότητα την οποία δεν οργανώνει ελεύθερα αλλά της επιβάλλεται από το «ένστικτο»· εδώ, από τον καταναγκασμό μεγέθυνσης του κεφαλαίου όπως διαμεσολαβείται από τον καπιταλιστή. Η διεύθυνση και ο σκοπός αντιπαρά τίθενται σε αυτούς ιδεατά και πρακτικά ως ξένο σχέδιο που επιβάλλει ο καπιταλιστής καθώς εργάζονται σε ξένα μέσα παραγωγής που ορθώνονται ως ξένη ιδιοκτησία και παράγουν προϊόντα που επίσης εξ ορισμού δεν τους ανήκουν. Σκοπός, περιεχόμενο, διαδικασία και προϊόν της εργασίας τους είναι ξένα. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι ο καπιταλιστής υψώνεται στην κατηγορία του ελεύθερου υποκειμένου· ως προσωποποίηση του κεφαλαίου υπακούει κι αυτός σε καταναγκασμούς επί ποινή κοινωνικού αφανισμού (ως προσωποποίησης ενός δοσμένου κοινωνικού ρόλου τουλάχιστον).

¹⁴ Ο Μαρξ χρησιμοποιεί δυο εντελώς διαφορετικούς όρους για τον ανταγωνισμό [Antagonismus, antagonistisch] ανάμεσα σε εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους και τον ανταγωνισμό [Wettbewerb, Konkurrenz, κτλ.] ανάμεσα στους καπιταλιστές. Ο δεύτερος είναι μια σύγκρουση ανάμεσα σε αντιπάλους που μοιάζουν διαφορετικοί άλλα είναι ίδιοι (μονάδες αξιοποίησης της τρέχουσας κοινωνικής μορφής του πλούτου)· η όξυνσή του διαωνίζει τους όρους ύπαρξης της τρέχουσας κοινωνικής μορφής μεταλλάσσοντάς τους. Ο πρώτος είναι μια σύγκρουση ανάμεσα σε αντιπάλους που μοιάζουν ίδιοι (εμπορευματοκάτοχοι, ο μεν μέσω παραγωγής και χρήματος, ο δε διπλά ελεύθερος, κατέχει και εκποιεί τις δυνατότητες του — την εργασιακή δύναμη) όμως είναι *άλλοι*, με ανταγωνιστικά συμφέροντα που δεν δύνανται να συμφιλιωθούν —είναι «αναπόφευκτος». Επιπλέον, το όλο στοίχημα συνίσταται στο ότι η όξυνσή του πέρα από ένα βαθμό ενδέχεται να οδηγήσει όχι σε μια επανάληψη του ίδιου, αλλά στην κατάργηση της ανθρώπινης προϊστορίας. Μοιάζει έτσι σαν «ένα παιχνίδι που τείνει να καταργήσει τον κανόνα του», καθώς από την διαπάλη για τους όρους της διαδικασίας άντλησης υπεραξίας και τη νομή του κοινωνικού προϊόντος, δύναται να μεταβληθεί σε αγώνα για την κατάργηση της ίδιας της τρέχουσας κοινωνικής μορφής του πλούτου, προτάσσοντας μια άλλη χρήση των δυνατοτήτων του ανθρώπινου είδους σε μια σύμπραξη που ορίζει τον εαυτό της με αυτοσυνειδησία.

Συνεπώς, όχι μόνο το περιεχόμενο αλλά και η *μορφή* της καπιταλιστικής διεύθυνσης είναι δοσμένη και καθορίζεται από το γεγονός ότι η παραγωγική διαδικασία έχει *ανταγωνιστικό* χαρακτήρα: η διεύθυνση υψώνεται ως δεσποτισμός (πολιτικός ορθή διατύπωση: διαθέτει το διευθυντικό δικαίωμα) επί των εργατών. Μάλιστα, συνεχίζει ο Μαρξ, αυτός ο δεσποτισμός κλιμακώνεται και μεταλλάσσεται όσο αναπτύσσονται ιστορικά και οι μορφές της εργασιακής διαδικασίας, και άρα, των αντιστάσεων των πωλητών εργασιακής δύναμης. Η επιτήρηση και η εμπέδωση των «καλών πρακτικών», δηλαδή των κανόνων μεγιστοποίησης της άντλησης υπεραξίας [ο ποινικός κώδικας της σελ. 170.2] ανατίθεται πλέον από τον καπιταλιστή σε ενδιάμεσα στρώματα μισθωτών, οι οποίοι αποδεσμεύονται με τη σειρά τους από την άμεση παραγωγή και ασχολούνται με την επίβλεψη των εργατών. Συνεπώς, η άσκηση πολυεπίπεδης βίας επί των εργατών αποκτά συστημικό χαρακτήρα εντός της παραγωγικής διαδικασίας (και όχι μόνο εντός! Το κοινωνικό εργοστάσιο ως εργοστάσιο παραγωγής και κατήλωσης των ατόμων σε μια πλειάδα μορφών υποκειμενικότητας που είναι συμβατές με το να γίνονται «ύλη προς εκμετάλλευση»). Ο Μαρξ παρομοιάζει αυτή την ιεραρχία με την ιεραρχία σε έναν στρατό, και όχι άδικα μιλούμε για ταξικό πόλεμο.

Είναι αναγκαία για τη συνεργασία γενικά αυτού του τύπου η δεσποτική διεύθυνση; Ο Μαρξ απλά το υπονοεί μιλώντας για τα *ιδιαίτερα* χαρακτηριστικά που πηγάζουν από τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της παραγωγικής διαδικασίας και παραπέμποντας χωρίς σχόλιο στις συνεργατικές απόπειρες της υποσημείωσης 21, το συζητά όμως ρητά στη προηγούμενη γραφή του *Κεφαλαίου* στα χειρόγραφα του 1861-1863:

Στον βαθμό που τέτοιου τύπου εργασίες [διεύθυνσης, επιτήρησης και επιβολής] πηγάζουν από λειτουργίες που παράγονται από την ίδια την καπιταλιστική παραγωγή, είναι φυσικά σκέτη ηλιθιότητα να χρειάζεται να αποδειχτεί ότι είναι αναγκαία η επιτέλεσή τους. Πρόκειται περί ταυτολογίας. Θα ήταν το ίδιο σαν να ήθελε να δικαιολογήσει κανείς στους νέγρους την ύπαρξη της δουλείας, λέγοντας πως ως σκλάβοι έχουν ανάγκη από το μαστίγιο του δουλοεπιστάτη, επομένως είναι κι αυτός το ίδιο απαραίτητος για την παραγωγή όσο και αυτοί. Φυσικά, αυτός είναι απαραίτητος μόνο διότι και καθόσον αυτοί είναι σκλάβοι –είναι απαραίτητος μοναχά στη βάση της σκλαβιάς. Απεναντίας, στο βαθμό που για τη συνεργασία, όπως για παράδειγμα στην ορχήστρα, χρειάζεται διεύθυνση, αυτή είναι κάτι εντελώς άλλο. Είναι εντελώς διαφορετική η μορφή που παίρνει η διεύθυνση υπό τις συνθήκες του κεφαλαίου και εντελώς άλλη η μορφή που θα έπαιρνε για παράδειγμα σε μία ένωση [Association], ως μια ειδική λειτουργία της εργασίας δίπλα στις άλλες, κι όχι ως η δύναμη που επιβάλλει τη δική της ενότητα πάνω στους εργάτες ως κάτι ξένο προς αυτούς και την εκμετάλλευση της εργασίας τους από μια ξένη δύναμη.—MEW43 σ. 254.

[304.2] Ο καπιταλιστής δεν αγοράζει τη συνδυασμένη εργασιακή δύναμη ως ήδη συνδυασμένη. Αγοράζει τις μεμονωμένες εργασιακές δυνάμεις στον αριθμό και τις δεξιότητες που θέλει· ο συνδυασμός τους λαμβάνει χώρα μετά την εκποίηση της εργασιακής δύναμης και την είσοδο στην επιχείρηση επί της εργασιακής διαδικασίας. [305.1] Συνεπώς, η «συνδυασμένη δυναμοδύναμη» και όλα τα άλλα ατού της συνεργασίας δεν κοστίζουν τίποτα στο κεφάλαιο. Δεύτερο, οι εργάτες δεν σχετίζονται αναμεταξύ τους όταν εισέρχονται σε σχέση με το κεφάλαιο. Πρώτα συμβαίνει αυτό και μετά

συσχετίζονται μεταξύ τους, όμως όταν συμβαίνει αυτό έχουν παύσει να ανήκουν στον εαυτό τους. Συνεπώς, όλα τα χαρακτηριστικά της συνδυασμένης εργασίας, του συνολικού εργάτη, εμφανίζονται ως δυνάμεις που προσιδιάζουν εγγενώς στο κεφάλαιο και όχι στην εργατική τάξη. Και αυτή είναι μια όψη της πολυειδούς αντιστροφής που προσεγγίζει ο Μαρξ. Συνεπώς, το ίδιο το *Gattungsvermögen*, οι «δυνατότητες του είδους» όπως αναπτύσσονται «εξ αδιαιρέτου» στο ίδιο το ανθρώπινο είδος¹⁵, συγκροτούνται μόνο σε διαχωρισμό από τα άτομα ως δυνάμεις του κεφαλαίου και ορθώνονται ως ξένες δυνάμεις εναντίον τους. Το κεφάλαιο μοιάζει σαν να σπάει αυτό το «εξ αδιαιρέτου» που υπάρχει στην κοινωνικότητα και το κάνει να εργάζεται για το ίδιο.¹⁶ Η συσχέτισή τους τους είναι ξένη και εχθρική.

[305.2 – 305.3] Ο Μαρξ στη συνέχεια παραθέτει εκτενώς από το βιβλίο του Ρίτσαρντ Τζόουνς *Text-book Of Lectures On The Political Economy Of Nations* (1852) για να δείξει ότι στις αυτοκρατορίες του αρχαίου κόσμου γινόταν χρήση της «συνεργασίας» υπό την εξουσία των βασιλέων ή του ιερατείου· κληρονόμος αυτής της εξουσίας είναι ο μεμονωμένος ή συνδυασμένος καπιταλιστής.

[306.1] Αυτό το άνοιγμα στην ιστορία δίνει στον Μαρξ αφορμή να μιλήσει γενικά για τη συνεργασία ανά την ιστορία, αντλώντας στοιχεία από τη γενική τυπολογία του κοινωνικού δεσμού που έχει επεξεργαστεί στα *Grundrisse* και αλλού.

Συνεργασία στις αρχαϊκές κοινωνίες. Κοινοκτημοσύνη των μέσων παραγωγής και πλήρης ενότητα ατόμου και κοινότητας στην οποία ανήκει. Περιορισμένος ορίζοντας, ελευθερία εντός των δοσμένων πρακτικών της κοινότητας.

Συνεργασία σε προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς. Δεσπόζουν οι σχέσεις άμεσης κυριαρχίας και υποτέλειας. Η συνεργασία συμβαίνει σποραδικά.

Συνεργασία υπό το κεφάλαιο. Προϋποθέτει τη διάλυση των προσωπικών σχέσεων υποτέλειας και κυριαρχίας. Αυτή η διάλυση εκφράζεται στη διπλή ελευθερία των μεμονωμένων προλετάρων (ελευθερία να διαθέσουν την εργασιακή δύναμη, ελευθερία από μέσα παραγωγής και διαβίωσης). Η άλλη

¹⁵ Μια τέτοια δυνατότητα του είδους που υπάρχει εξ αδιαιρέτου είναι η γλώσσα και η γλωσσική έκφραση, της οποίας η δυνατότητα χρήσης από ένα άτομο δεν αντιφάσκει στη χρήση της από τους άλλους, αλλά ίσα ίσα την προϋποθέτει.

¹⁶ Μεταφράζω το αντίστοιχο απόσπασμα από το χειρόγραφο του 1861-1863 (MEW43, σ. 254): «Με την είσοδό τους στην εργασιακή διαδικασία ενσωματώνονται στο κεφάλαιο, και η ίδια τους η συνεργασία δεν είναι μια σχέση που συγκροτούν οι ίδιοι, αλλά μια σχέση στην οποία τους τοποθετεί ο καπιταλιστής, δεν είναι μια συσχέτιση που τους ανήκει, αλλά μια συσχέτιση στην οποία οι ίδιοι ανήκουν και η οποία πλέον εμφανίζεται ως σχέση του κεφαλαίου προς αυτούς. Δεν αποτελεί μια αμοιβαία συνένωση, αλλά μια ενοποίηση που κυριαρχεί πάνω τους, της οποίας φορέας και διευθυντής είναι το κεφάλαιο. Συνεπώς η ίδια τους η συνένωση στην εργασία τους —η συνεργασία— αποτελεί πραγματικά για αυτούς μια ξένη δύναμη, και μάλιστα μια δύναμη του κεφαλαίου απέναντι στους μεμονωμένους εργάτες. [...] Η *συνάφεια* και η *ενότητά* τους δεν ενυπάρχει εντός τους, αλλά στο κεφάλαιο, η δε κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας τους είναι η παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. [...] Πρόκειται για την πρώτη βαθμίδα κατά την οποία η υπαγωγή της εργασίας υπό το κεφάλαιο δεν παρουσιάζεται απλώς ως τυπική υπαγωγή, καθώς αλλάζει ο τρόπος παραγωγής και γίνεται ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.»

όψη αυτής της διάλυσης των προσωπικών σχέσεων υποτέλειας (και άρα της προσωπικής ανεξαρτησίας των ατόμων) είναι η καταναγκαστική ένταξη των ατόμων σε δίκτυα υλικής εξάρτησης. Συνεπώς, φαίνεται σαν να είναι το κεφάλαιο που βάζει επιτέλους τα άτομα να συνεργαστούν, και άρα η συνεργασία μοιάζει σαν να προσιδιάζει στο ίδιο το κεφάλαιο ως διαδικασία ανεξάρτητη από τα άτομα στην οποία υποτάσσονται ως μια ξένη δύναμη. Από άλλη σκοπιά, η συνεργασία μπορεί να ιδωθεί ως διστορική σταθερά, και η καπιταλιστική συνεργασία μια ενδεχόμενη μορφή εμφάνισής της.

Συνεργασία πέραν του κεφαλαίου, μορφές οργάνωσης της εργασίας στην κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα. → θέμα για συζήτηση

[306.2] Το κεφάλαιο εισβάλλει επομένως επί της ιστορικής σκηνης κάνοντας χρήση της μορφής οργάνωσης της εργασίας που προσδιορίστηκε ως «συνεργασία» απέναντι στις μεμονωμένες παραγωγικές διαδικασίες των μικρομαστόρων (σε συντεχνία ή όχι). Από τη μια μοιάζει το κεφάλαιο να ήταν η προϋπόθεση για τη μετατροπή της εργασιακής διαδικασίας σε συνεργατική, από την άλλη μοιάζει η συνεργασία να είναι διαθέσιμη μέθοδος που έρχεται το κεφάλαιο και την εκμεταλλεύεται ή και σφετερίζεται, εφαρμόζοντάς τη σε όλο και ευρύτερες κλίμακες για την βέλτιστη επίτευξη των σκοπών του.

Απλή μορφή της συνεργασίας: εργασία πολλών σε μεγάλη κλίμακα χωρίς απαραίτητα να συνοδεύεται αυτή η συσσωμάτωση εργατών από τεχνολογικές μεταβολές της εργασιακής διαδικασίας.

Δεν αποτελεί ιδιαίτερη μορφή που αντιστοιχεί σε διακριτό στάδιο/περίοδο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σχόλιο: οπότε η συνεργασία είναι κάτι σαν *βαθμός μηδέν* της μορφής της οργάνωσης της εργασίας υπό το κεφάλαιο: ό,τι και όπως κι αν αναδιοργανώσει/μεταμορφώσει την εργασιακή διαδικασία, η συνεργασία θα παραμένει η βάση. Εκεί που δεν έχουμε παγιωμένο καταμερισμό εργασίας ή εφαρμογή μετασχηματισμών στα τεχνολογικά/μηχανικά συστήματα, συνεχίζουμε να μιλούμε για απλή μορφή της συνεργασίας.

Ερωτήματα για συζήτηση:

- 1) Η εργασιακή δύναμη έχει οριστεί ως *το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων που υπάρχουν στη σωματικότητα και τη ζωντανή προσωπικότητα ενός ανθρώπου*. **[142.2]**

Η δε εργασία στο 5^ο κεφάλαιο ορίζεται γενικά ως

«μια διαδικασία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, μια διαδικασία στην οποία ο άνθρωπος διαμεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει τον μεταβολισμό του με τη φύση μέσω της δικής του πράξης. [...] Κινητοποιεί τις φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στη σωματικότητά του [...] για να ιδιοποιηθεί το φυσικό υλικό σε μια μορφή που είναι χρήσιμη για τον βίο του. [...] Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα το οποίο υπήρχε ήδη από την αρχή στην παράσταση του εργάτη, δηλαδή ήταν ιδεατά δεδομένο. [...]Πραγματοποιεί στο Φυσικό τον σκοπό του, τον οποίο γνωρίζει. [...] «Απαιτείται ένσκηνη βούληση που εκδηλώνεται ως προσοχή, και μάλιστα απαιτείται τόσο περισσότερο, όσο λιγότερο συνεπαίρνει τον εργάτη η εργασία μέσα από το ιδιαίτερο περιεχόμενο και τον τρόπο της

επιτέλεσής της, συνεπώς όσο λιγότερο αυτός την απολαμβάνει σαν παιχνίδι των δικών του σωματικών και πνευματικών δυνάμεων, όσο είναι λιγότερο *θελκτική*.» Δηλαδή, ως ελεύθερο ξεδίπλωμα των δυνάμεων της εργασιακής δύναμης.

Στη σ. 235 μας λέει ότι υπό το κεφάλαιο όλος ο διαθέσιμος χρόνος του εργάτη πρέπει να ανήκει στην αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου και εξοβελίζει τον χρόνο «για ελεύθερο παιχνίδι των σωματικών και πνευματικών ζωτικών δυνάμεων», δηλαδή για αυτό που θα μπορούσε να είναι η εργασία υπό συνθήκες συλλογικής ελευθερίας, *εκτός εργασίας*, στον «ελεύθερο χρόνο» τηςσχόλης και της αργίας. Με βάση αυτά (και άλλα παρόμοια σχήματα που έχει διάσπαρτα ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*), τι μεταλλάξεις υφίσταται η εργασία ως διαδικασία υπό το κεφάλαιο σε σχέση με τη γενική της έννοια;

- 2) *Συνεργασία πέραν του κεφαλαίου*, μορφές οργάνωσης της εργασίας στην *κοινωνικοποιημένη* ανθρωπότητα. Συνήθως μπαίνει το ερώτημα με τι θα έμοιαζε η εργασία για μια κομμουνιστική ανθρωπότητα. Τι θα λέγαμε όμως για τη *συνεργασία* υπό τέτοιες συνθήκες; Πώς θα συνεργάζονταν οι χειραφετημένοι άνθρωποι σε μια χειραφετημένη κοινωνία; Ποιο ερώτημα προηγείται, της συνεργασίας ή της εργασίας;

Στο *Κεφάλαιο* έχει ήδη αποτυπωθεί εν είδει αντιπαράδειγματος στην εγχρήματα οικονομία στη βάση της ανταλλαγής μια τέτοια χειραφετητική μορφή συνεργασίας [58.3]:

«Ας φανταστούμε, τέλος, για αλλαγή, μια ένωση ελεύθερων ανθρώπων, οι οποίοι εργάζονται με κοινά μέσα παραγωγής και ξοδεύουν αυτοσυνείδητα τις πολλές ατομικές εργασιακές δυνάμεις τους σαν μία κοινωνική δύναμη.»

Παρατήρηση: Ο όρος *αυτοσυνείδητα* στην εγελομαρξική θεώρηση σημαίνει *αξεδιάλυτα: σε συνθήκες αμοιβαίας αναγνώρισης*¹⁷: για να συγκροτήσει αυτοσυνειδησία ένα υποκείμενο πρέπει να αναγνωριστεί ως τέτοιο από ένα άλλο υποκείμενο και τούμπαλιν. Στον καπιταλισμό αυτή τη αμοιβαία αναγνώριση είναι αδύνατη, διότι η ίδια θέση του υποκειμένου είναι ιστορικά κατελιγμένη από την «αυτοαξιοποιούμενη αξία».

- 3) Ο Μαρξ στη σημείωση 21 κάνει λόγο για *συνεργατικά εγχειρήματα*, ανατρέποντας (;) την ιδέα ότι για την πρόσφορη χρήση των μέσων παραγωγής είναι αναγκαία ο έλεγχος, η διεύθυνση του καπιταλιστή. Τι θα σκεφτόμασταν για τέτοιες και παρόμοιες τάσεις, τόσο στην παραγωγή όσο και στην κατανάλωση ή την αναπαραγωγή (ενώσεις, συνεταιρισμοί, κοινόβια).
- 4) Τι θα λέγαμε για τη *συνεργασία* σε πολιτικά εγχειρήματα που προτάσσουν την ανθρώπινη χειραφέτηση; Και εκεί συνδυάζονται ικανότητες και ανάγκες και γίνεται προσπάθεια να αναπτυχθούν ανθρώπινες δυνατότητες —πχ εδώ στην Φ*Υ ή ακόμα και σε εμάς, στην ομάδα αυτομόρφωσης για το *Κεφάλαιο*.

¹⁷ Ένα παράδειγμα θεωρητικοποίησης του κομμουνισμού ως συνθήκης αμοιβαίας αναγνώρισης δίνεται στο Παράρτημα, απόσπασμα 1. Από το βιβλίο του James Mill *Elements d' Economie Politique*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Από το βιβλίο του James Mill *Elements d'Economie Politique* (Κείμενα από τη δεκαετία του 1840, ΚΨΜ, σ. 340-341)

KARL MARX | ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ JAMES MILL *ÉLÉMENTS D'ÉCONOMIE POLITIQUE* 341

Ας υποθέσουμε ότι είχαμε παραγάγει ως άνθρωποι: Ο καθένας από εμάς θα κατέφασκε διπλά στην παραγωγή του τον εαυτό του και τον άλλο. Εγώ θα είχα: 1) εξαντικειμενικεύσει στην παραγωγή μου την ατομικότητά μου, την ιδιομορφία της, και συνεπώς θα είχα απολαύσει κατά τη διάρκεια της δραστηριότητας μια ατομική βιοτική εκδήλωση, όπως και στην εποπτεία του αντικειμένου θα γνώριζα την ατομική χαρά, την προσωπικότητά μου ως αντικειμενική, ως αισθητηριακά εποπτεύσιμη και συνεπώς ως μεγαλοπρεπή δύναμη πέραν κάθε αμφιβολίας. 2) Στη δική σου απόλαυση ή στη δική σου χρήση του δικού μου προϊόντος θα είχα άμεσα την απόλαυση τόσο της συνείδησης ότι με την εργασία μου έχω ικανοποιήσει μια ανθρώπινη ανάγκη, δηλαδή ότι έχω εξαντικειμενικεύσει την ανθρώπινη ουσία και συνεπώς ότι έχω παράσχει στην ανάγκη ενός άλλου ανθρώπινου όντος το αντίστοιχο αντικείμενό της: 3) ότι υπήρξα για εσένα ο μεσοληθτής μεταξύ του εαυτού σου και του γένους, δηλαδή ότι εσύ ο ίδιος με γνώρισες και με αισθάνθηκες ως μια συμπλήρωση της δικής σου ουσίας και ως ένα αναγκαίο τμήμα σου, δηλαδή θα γνώριζα ότι επιβεβαιώθηκα τόσο στη νόηση όσο και στην αγάπη σου· 4) ότι με την ατομική βιοτική εκδήλωσή μου δημιουργήσα άμεσα τη δική σου βιοτική εκδήλωση, ότι δηλαδή με την ατομική δραστηριότητά μου επιβεβαίωσα και πραγματοποιήσα άμεσα την αληθινή ουσία μου, την ανθρώπινη, την κοινή ουσία μου.

Οι παραγωγές μας θα αποτελούσαν ισάριθμους καθρέφτες από τους οποίους θα άστραφτε στα μάτια μας η ουσία μας.

Αυτή η σχέση θα ήταν αμοιβαία, καθώς από την πλευρά σου θα συνέβαινε ό,τι συμβαίνει και από τη δική μου.

Ας εξετάσουμε τις διάφορες στιγμές όπως αυτές εμφανίζονται στην υπόθεση:

Η εργασία μου θα ήταν ελεύθερη βιοτική εκδήλωση, συνεπώς απόλαυση του βίου. Υπό την προϋπόθεση της ατομικής ιδιοκτησίας είναι βιοτική αλληλοτριώση, διότι εργάζομαι για να ζήσω, για να εξασφαλίσω ένα μέσο για το βίο. Η εργασιακή δραστηριότητά μου δεν είναι βίος.

Δεύτερον: Στην εργασία θα είχε συνεπώς επιβεβαιωθεί η ιδιομορφία της ατομικότητάς μου, διότι θα είχε επιβεβαιωθεί ο ατομικός βίος μου. Η εργασία θα ήταν λοιπόν αληθινή, δραστήρια ιδιοκτησία. Υπό την προϋπόθεση της ατομικής ιδιοκτησίας η ατομικότητά μου έχει αλληλοτριωθεί μέχρι το σημείο όπου αυτή η δραστηριότητα μου είναι μισπητή, είναι ένα βάσανο και είναι, πολύ περισσότερο, μόνο η επίφαση μιας δραστηριότητας, και γι' αυτόν το λόγο είναι μόνο μια εξαναγκασμένη δραστηριότητα και μου έχει επιβληθεί μόνο μέσα από μια εξωτερική τυχαία χρεία, όχι μέσα από μια εσωτερική αναγκαία χρεία.

Η εργασία μου μπορεί να εμφανιστεί στο αντικείμενό μου μόνο ως αυτό που είναι. Δεν μπορεί να εμφανιστεί ως αυτό που δεν είναι σύμφωνα με την ουσία. Γι' αυτό και εμφανίζεται μόνο ως η αντικειμενική, αισθητηριακή, εποπτεύσιμη και συνεπώς πέραν κάθε αμφιβολίας μεγαλειώδης έκφραση της αυτοαπώλειας και της αδυναμίας μου.

2. Γερμανική ιδεολογία (Κείμενα από τη δεκαετία του 1840, ΚΨΜ, σ.440-444)

Από τη συνολική μέχρι τώρα ανάπτυξη προκύπτει ότι η κοινή σχέση στην οποία εισέρχονταν τα άτομα μιας τάξης, & η οποία ήταν καθορισμένη από τα κοινά συμφέροντά τους απέναντι σε έναν τρίτο, ήταν πάντα μια κοινότητα στην οποία αυτά τα άτομα ανήκαν μόνο ως άτομα μέσου όρου, μόνο εφόσον ζούσαν με τους όρους ύπαρξης της τάξης τους, μια σχέση στην οποία μετείχαν όχι ως άτομα αλλήλα ως ταξικά μέλη. Αντιθέτως, στην κοινότητα των επαναστατών προλετάρων, οι οποίοι θέτουν τους δικούς τους όρους [59] ύπαρξης [καθώς και] όλων των μελών της κοινωνίας υπό τον έλεγχό τους, είναι ακριβώς το αντίστροφο· εδώ συμμετέχουν τα άτομα ως άτομα. Είναι ακριβώς η συνένωση των ατόμων (βεβαίως, εντός της προϋπόθεσης των νυν ανεπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων) η οποία θέτει τους όρους της ελεύθερης ανάπτυξης & της κίνησης των ατόμων υπό τον έλεγχό τους· όροι που μέχρι σήμερα είχαν εγκαταλειφθεί στην τύχη, είχαν γίνει ξένος δεσμός και είχαν αυτονομηθεί απέναντι στα μεμονωμένα άτομα ακριβώς λόγω του χωρισμού τους ως ατόμων, μέσω της αναγκαίας συνένωσής τους που είναι δεδομένη με τον καταμερισμό της εργασίας & μέσω του διαχωρισμού τους. Η μέχρι σήμερα συνένωση δεν ήταν διόλου αυθαίρετη, όπως, φέρ' ειπείν, παρατίθεται στο *Contrat social*, αλλήλα αναγκαία (ηρβλ., για παράδειγμα, τη διαμόρφωση του βορει-

αμερικανικού κράτους & τις πολιτείες της Νοτίου Αμερικής) υπ' αυτούς τους όρους, εντός των οποίων τα άτομα είχαν πλήρον την απόλαυση της τυχειότητας. Το δικαίωμα αυτό, να μπορεί κανείς να απολαμβάνει αδιατάραχτος την τυχειότητα εντός συγκεκριμένων όρων, ονομαζόταν μέχρι τώρα προσωπική ελευθερία. – Αυτοί οι όροι ύπαρξης είναι βεβαίως μόνο οι εκάστοτε παραγωγικές δυνάμεις & οι μορφές συναλλαγής. –

Ο κομμουνισμός διαφοροποιείται από όλα τα μέχρι σήμερα κινήματα από το ότι ανατρέπει το θεμέλιο όλων των μέχρι σήμερα σχέσεων παραγωγής & συναλλαγής & μεταχειρίζεται όλες τις αυτοφυσικές προϋποθέσεις για πρώτη φορά ενσυνείδητα ως δημιουργήματα των μέχρι σήμερα ανθρώπων, τις απογυμνώνει από τον αυτοφυή χαρακτήρα τους & τις υποτάσσει στη δύναμη των ενωμένων ατόμων. Η διαρρύθμισή του είναι συνεπώς ουσιαστικά οικονομική, η υλική παραγωγή των όρων αυτής της ένωσης· καθιστά τους δεδομένους όρους όρους της συνένωσης. Το μόνιμο [στοιχείο] που δημιουργεί ο κομμουνισμός είναι ακριβώς η πραγματική βάση για να καταστεί αδύνατο οποιοδήποτε μόνιμο [στοιχείο] ανεξάρτητο από τα άτομα, εφόσον αυτό το μόνιμο δεν είναι εντούτοις τίποτε άλλο από ένα προϊόν της μέχρι σήμερα συναλλαγής των ιδίων των ατόμων. Οι κομμουνιστές μεταχειρίζονται λοιπόν πρακτικά τους όρους που έχουν γεννηθεί από τη μέχρι σήμερα παραγωγή & συναλλαγή ως ανόργανους, χωρίς εντούτοις να φαντάζονται ότι οι μέχρι σήμερα γενεές είχαν δήθεν σχέδιο ή προορισμό να τους προμηθεύσουν υλικό & χωρίς να πιστεύουν ότι αυτοί οι όροι ήταν ανόργανοι για τα άτομα που τους δημιούργησαν. [60] Η διαφορά

μεταξύ προσωπικού ατόμου & τυχαίου ατόμου δεν είναι μια εννοιακή διαφορά αλλήλ' ένα ιστορικό γεγονός. Αυτή η διάκριση έχει σε διαφορετικές περιόδους διαφορετικό νόημα, φέρ' ειπείν τον 18ο αιώνα η νομοκατεστημένη τάξη [λιετουργεί] ως κάτι τυχαίο για το άτομο, plus ou moins [περισσότερο ή λιγότερο] επίσης και η οικογένεια. Πρόκειται για μια διάκριση την οποία δεν θα πρέπει εμείς να κάνουμε για κάθε περίοδο, αλλήλ' την οποία κάνει κάθε περίοδος η ίδια μεταξύ των διάφορων στοιχείων που βρίσκει μπροστά της, & μάλιστα αναγκάζεται γι' αυτό όχι σύμφωνα με την έννοια αλλήλ' μέσα από τις συγκρούσεις του υλικού βίου. Αυτό που σε μια ύστερη περίοδο εμφανίζεται ως τυχαίο σε αντίθεση προς την πρότερη, δηλαδή αναφορικά και με τα στοιχεία που έχει παραλάβει από προηγούμενες περιόδους, είναι μια μορφή συναλληλαγής που αντιστοιχούσε σε συγκεκριμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η σχέση των παραγωγικών δυνάμεων με τη μορφή συναλληλαγής είναι η σχέση της μορφής συναλληλαγής με τη δραστηριότητα ή τη δραστηριοποίηση των ατόμων. (Η βασική μορφή αυτής της δραστηριοποίησης είναι, φυσικά, η υλική, από την οποία εξαρτάται κάθε άλλη, πνευματική, πολιτική, θρησκευτική κ.λπ. Η διαφορετική μορφοποίηση του υλικού βίου εξαρτάται, φυσικά, κάθε φορά από τις ήδη ανεπτυγμένες ανάγκες, & τόσο η γέννηση όσο και η ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι και οι δύο μια ιστορική διαδικασία, η οποία δεν απαντά σε κανένα πρόβλημα ή σκύλο –το πεισματώδες βασικό επιχείρημα του Stirner *adversus hominem* [ενάντια στον άνθρωπο]–, αν και βεβαίως τα πρόβματα & οι σκύλοι στη σημερινή μορφή τους, αλλήλ' malgré eux [ενάντια στη βούλησή τους], αποτελούν προϊόντα μιας ιστορικής

διαδικασίας.) Οι όροι υπό τους οποίους τα άτομα συναλληλάσσονται μεταξύ τους, εφόσον ακόμη δεν έχει προκύψει η αντίφαση, είναι όροι που ανήκουν στην ατομικότητά τους, δεν είναι κάτι εξωτερικό γι' αυτά, όροι υπό τους οποίους αυτά τα συγκεκριμένα άτομα, που υπάρχουν υπό συγκεκριμένες σχέσεις, μπορούν να παράγουν μόνο τον υλικό βίο τους & ό,τι συναρτάται με αυτόν· είναι λοιπόν οι όροι της αυτοενεργοποίησής τους & παράγονται από αυτή την αυτοενεργοποίηση. Ο συγκεκριμένος όρος υπό τον οποίο παράγουν αντιστοιχεί λοιπόν, εφόσον [61] ακόμη δεν έχει προκύψει η αντίφαση, στην αληθινή καθοριστικότητά τους, στη μονόπλευρη ύπαρξή τους, η μονομέρεια της οποίας αναδεικνύεται μόνο με την εμφάνιση της αντίφασης & υπάρχει συνεπώς μόνο για τους επιγόνους. Τότε αυτός ο όρος εμφανίζεται ως μια τυχαία πέδη, & τότε η συνείδηση ότι είναι μια πέδη υπεισάγεται και στην πρότερη περίοδο. – Αυτοί οι διαφορετικοί όροι, οι οποίοι αρχικά εμφανίζονται ως όροι αυτοενεργοποίησης και αργότερα ως δεσμά αυτής, αποτελούν στη συνολική ιστορική εξέλιξη μια συναφή σειρά μορφών συναλληλαγής, η συνάφεια των οποίων συνίσταται στο ότι στη θέση της πρότερης μορφής συναλληλαγής, που έχει γίνει πέδη, τίθεται μια νέα, που αντιστοιχεί στις ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις & συνεπώς [αντιστοιχεί] στο προοδευμένο είδος της αυτοενεργοποίησης των ατόμων, η οποία à son tour [από πλευράς της] γίνεται και πάλι πέδη και τότε αντικαθίσταται από άλλη. Καθώς αυτοί οι όροι αντιστοιχούν σε κάθε επίπεδο στην παράλληλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, έτσι η ιστορία τους είναι ταυτόχρονα η ιστορία των αναπτυσσόμενων παραγωγικών δυνάμεων που παραλαμβάνονται από κάθε νέα γενιά, & συνεπώς είναι η ιστορία ανάπτυξης των δυνάμεων των ίδιων των ατόμων

1. *Grundrisse*, 1857-58.

αντί να αποτελεί τον κυριότερο παράγοντά της. Σ' αυτή τη μεταλλαγή, σαν ο 35
μεγάλος ακρογωνιαίος λίθος της παραγωγής και του πλούτου δεν εμφανίζε-
ται η άμεση εργασία που εκτελεί ο ίδιος ο άνθρωπος, ούτε ο χρόνος αυτής
της εργασίας, αλλά η ιδιοποίηση της γενικής παραγωγικής δύναμης του αν-
θρώπου, η δική του κατανόηση της φύσης και ο εξουσιασμός της διαμέσου
της ύπαρξης του ανθρώπου σαν κοινωνικού σώματος – μ' ένα λόγο, η ανά- 40
πτυξη του κοινωνικού ατόμου. Η κλοπή ξένου εργάσιμου χρόνου, όπου θα-
σίζεται ο σημερινός πλούτος, παρουσιάζεται σαν μίζερη βάση μπροστά σ'
αυτή τη νέα βάση που δημιούργησε και ανέπτυξε η ίδια η μεγάλη βιομηχα-
νία. Από τη στιγμή που η εργασία στην άμεση μορφή παύει να αποτελεί τη
μεγάλη πηγή του πλούτου, παύει – αναγκαστικά – ο χρόνος εργασίας να 45
είναι μέτρο του πλούτου, και άρα η ανταλλακτική αξία μέτρο της αξίας
χρήσης. Η *υπερεργασία των πολλών* έπαψε να είναι όρος για την ανάπτυξη
του γενικού πλούτου, όπως και η *μη-εργασία των λίγων* έπαψε να είναι όρος
για την ανάπτυξη των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου μυαλού. Έτσι
καταρρέει η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία, και η άμεση 50
υλική παραγωγική διαδικασία αποβάλλει τη μορφή της ανέχειας και αντιθε-
τικότητας. Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων, και άρα
όχι η μείωση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου για να δημιουργηθεί υπερερ-
γασία αλλά γενικά η μείωση της αναγκαίας εργασίας της κοινωνίας στο ελά-
5 χιστο, με αντίστοιχη τότε καλλιτεχνική, επιστημονική κλπ. καλλιέργεια των
ατόμων, με τον χρόνο που ελευθερώθηκε και τα μέσα που δημιουργήθηκαν
για όλους. Το ίδιο το κεφάλαιο είναι η κινούμενη αντίφαση: προσπαθεί να
περιορίσει τον χρόνο εργασίας στο ελάχιστο, ενώ από την άλλη μεριά τοπο-
θετεί τον χρόνο εργασίας σαν μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου. Μειώ-
10 νει άρα τον εργάσιμο χρόνο με τη μορφή της αναγκαίας εργασίας για να τον
αυξήσει με τη μορφή της υπερεργασίας· άρα τοποθετεί την υπερεργασία
ολοένα περισσότερο σαν όρο – ζήτημα ζωής και θανάτου – για την αναγ-
καία. Από τη μια μεριά λοιπόν ξυπνά όλες τις δυνάμεις της επιστήμης και
της φύσης, όπως και του κοινωνικού συνδυασμού και της κοινωνικής συναλ-
5 λαγής, για να κάνει τη δημιουργία του πλούτου ανεξάρτητη (σχετικά) από
τον χρόνο εργασίας που καταβλήθηκε γι αυτόν. Από την άλλη μεριά, αυτές
τις γιγάντιες κοινωνικές δυνάμεις που δημιουργήθηκαν μ' αυτό τον τρόπο
θέλει να τις μετρήσει με τον χρόνο εργασίας, και να τις περιχαρακώσει μέσα
στα όρια που απαιτούνται για τη διατήρηση της ήδη δημιουργημένης αξίας
10 σαν αξίας. Οι παραγωγικές δυνάμεις και οι κοινωνικές σχέσεις – που κι οι
δυο είναι διαφορετικές πλευρές της ανάπτυξης του κοινωνικού ατόμου –
εμφανίζονται στο κεφάλαιο απλά και μόνο σαν μέσα, και για το κεφάλαιο
δεν είναι παρά μέσα για να συνεχίσει να παράγει πάνω στη δική του στενή
βάση. Στην πραγματικότητα όμως αποτελούν τους υλικούς όρους για να το
5 ανατινάξουν. «Πραγματικά πλούσιο είναι ένα έθνος όταν δουλεύει 6 αντί
για 12 ώρες. Ο πλούτος (ο πραγματικός πλούτος) δεν είναι εξουσιασμός
χρόνου υπερεργασίας αλλά *διαθέσιμος χρόνος* – πέρα απ' αυτόν που χρειά-
ζεται στην άμεση παραγωγή – για *κάθε άτομο* και για ολόκληρη την κοινω-
νία.»

παραγωγής. Τα άτομα με καθολική ανάπτυξη που υποτάσσουν τις κοινωνι-
κές τους συνθήκες, σαν δικές τους, συλλογικές σχέσεις, και στο δικό τους
συλλογικό έλεγχο δεν είναι προϊόν της φύσης αλλά της ιστορίας. Ο βαθμός